

Nodira NORMATOVA,
Navoiy davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail:nodirasuyundikovna@gmail.com

Professor O'.Tilavov taqrizi asosida

EKOLOGIK INQIROZ GNOSKOLOGIYASINING TRANSCENDENTAL VA EMPIRIK TAHLILI

Annotatsiya

Mazkur maqolada zamonaviy global ekologik inqiroz sabablari, uning falsafiy asoslari, transscendental va empirik yondashuvlar sintezi orqali tahlil qilingan. Tadqiqotda ekologik inqirozning ontologik, gnoseologik va aksiologik jihatlarini, shuningdek, inson va tabiat munosabatlarining falsafiy asoslari o'rganilgan. Muallif ekologik inqirozni ma'naviy-axloqiy, texnogen va ijtimoiy omillar nuqtai nazaridan tahlil qilib, ekologik muammolarni hal etishda kompleks yondashuvning zarurligini asoslab bergan.

Kalit so'zlar: ekologik inqiroz, gnoseologiya, transscendental yondashuv, empirik yondashuv, texnogen sivilizatsiya, ekologik ong, tabiat va jamiyat munosabatlari, barqaror rivojlanish.

ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНЫЙ И ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ГНОСЕОЛОГИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО КРИЗИСА

Аннотация

В статье анализируются причины современного глобального экологического кризиса, его философские основы через синтез трансцендентального и эмпирического подходов. В исследовании рассматриваются онтологические, гносеологические и аксиологические аспекты экологического кризиса, а также философские основы отношений между человеком и природой. Автор анализирует экологический кризис с точки зрения духовно-нравственных, техногенных и социальных факторов, обосновывая необходимость комплексного подхода в решении экологических проблем.

Ключевые слова: экологический кризис, гносеология, трансцендентальный подход, эмпирический подход, техногенная цивилизация, экологическое сознание, отношения природы и общества, устойчивое развитие.

TRANSCENDENTAL AND EMPIRICAL ANALYSIS OF THE GNOSSEOLOGY OF ENVIRONMENTAL CRISIS

Annotation

This article analyzes the causes of the modern global ecological crisis and its philosophical foundations through a synthesis of transcendental and empirical approaches. The study examines the ontological, epistemological, and axiological aspects of the ecological crisis, as well as the philosophical foundations of the relationship between humans and nature. The author analyzes the ecological crisis from the perspective of spiritual-moral, technogenic, and social factors, substantiating the necessity of a comprehensive approach in solving environmental problems.

Key words: ecological crisis, epistemology, transcendental approach, empirical approach, technogenic civilization, ecological consciousness, nature-society relations, sustainable development.

Kirish. Zamonaviy dunyoda ekologik inqiroz nafaqat tabiiy-ilmiy, balki chuqur ijtimoiy-falsafiy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Ekologik inqirozning gnoseologik jihatlarini tadqiq etish, uning mohiyatini anglash va echimlarini topishda muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada ekologik muammolarni bilish va anglashning o'ziga xos xususiyatlari, inson va tabiat o'rtasidagi murakkab munosabatlarning bilish nazariyasi nuqtai nazaridan tahlili alohida o'rinni egallaydi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Bugungi kunda ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish nafaqat bir davlat yoki mintaq, balki butun sayyoramiz, butun insoniyat uchun dolzarb masalaga aylandi. Shu bois biz "yashil iqtisodiyot" texnologiyalarini barcha sohalarga faol joriy etish, ekologiya va atrof-muhitni muhofaza qilish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish borasidagi ishlarimizni yangi bosqichga olib chiqishimiz kerak"[1].

Maqolaning dolzarbligi shundaki, ekologik inqiroz gnoseologiyasining ijtimoiy-falsafiy tahlili orqali insoniyat oldida turgan global ekologik muammolarning mohiyatini chuqurroq anglash, ularning echimlarini topish yo'llarini aniqlash imkoniyati yaratiladi. Bu esa o'z navbatida, barqaror rivojlanish strategiyalarini ishlab chiqish va amalga oshirishda muhim nazariy-metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Zamonaviy global ekologik inqiroz muammosini falsafiy jihatdan tahlil qilish XXI asrning eng dolzarb masalalaridan biri bo'lib, bu muammoning ko'p qirrali tabiati uni faqat bir yoqlama o'rganish bilan cheklanib qolmaslikni taqozo etadi.

O'zbekistonlik faylasuf olim S. Mamashokirovning qayd etishicha, "So'nggi yarim asr davomida ekologik inqirozning turli aspektlari - falsafiy asoslari, axloqiy qirralari, huquqiy mexanizmlari, siyosiy yo'nalishlari, iqtisodiy oqibatlar va estetik jihatlar chuqur ilmiy tadqiqotlar predmetiga aylandi. Zamonaviy ilmiy paradigma doirasida bu sohada integrallashgan yondashuvlar shakllanmoqda, bu esa turli yo'nalishlarning kesishuv nuqtalarida yangi tadqiqot maydonlarini ochib bermoqda"[2,3].

Rossiyalik tadqiqotchi Ye.N. Xoxrinaning qarashlarida ekologik inqiroz masalasi zamonaviy sivilizatsiyaning eng muhim muammosi sifatida ko'rib chiqiladi. Uning fikricha, bu jarayon XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab tezlashdi va XXI asrga kelib, insoniyat oldidagi eng katta tahdidlardan biriga aylandi[4]. Xoxrinaning konsepsiyasida jamiyat rivojlanishining texnogen xarakteri alohida o'rin tutadi. U texnogen sivilizatsiyaning tabiatga nisbatan agressiv, iste'molchilik munosabatiga asoslangan tizim sifatida tavsiflaydi.

Ekologiya va atrof-muhit muhofazasi masalalarida samarali tadqiqotlar olib borgan N.N. Moiseev ekologik inqirozni tadqiq etishda tizimli yondashuvni qo'llagan etakchi olimlardan

biri hisoblanadi. Uning fikricha, “ekologik muammolarni faqat tabiiy fanlar yoki faqat ijtimoiy fanlar doirasida o'rganish etarli emas, bu masala kompleks yondashuvni talab etadi”[5]. Moiseev tabiat va jamiyat o'rtasidagi munosabatlarni tubdan qayta ko'rib chiqish zarurligini ilmiy asoslab bergan.

Nemis faylasufi V. Xeslening ekologik inqirozni ma'naviy-axloqiy inqiroz bilan bog'lab o'rganishi zamonaviy ekologik falsafada yangi yo'nalishni boshlab berdi. Olimning fikricha, “ekologik inqiroz - bu avvalo insoniyatning ma'naviy-axloqiy inqirozining tabiiy oqibatidir”[6].

Metodologiya. Mazkur tadqiqotda ekologik inqiroz gnoseologiyasini o'rganishda transsendental va empirik yondashuvlar sintezi metodologik asos sifatida tanlangan. Transsendental yondashuv inson va tabiat munosabatlarining birlamchi shartlarini, insonning tabiatga bo'lgan munosabatining ontologik va gnoseologik asoslarini ochib beradi. Bu yondashuv orqali ekologik inqirozning ma'naviy-axloqiy ildizlarini, insonning tabiatga nisbatan munosabatidagi fundamental xatolarni aniqlash mumkin.

Empirik yondashuv esa real voqealardagi ekologik muammolarni, ularning konkret ko'rinishlarini o'rganish, statistik ma'lumotlarni tahlil qilish va amaliy echimlar topish imkonini beradi. Ikki yondashuvning sintezi ekologik inqirozning chuqur ildizlarini va uning ko'p qirrali tabiatini tushinishda yangi imkoniyatlar ochadi. Bu sintez nazariya va amaliyot uyg'unligini ta'minlaydi, abstrakt falsafiy mulohazalar bilan konkret empirik dalillarni birlashtiradi.

Tadqiqot jarayonida qiyosiy tahlil, tizimli yondashuv, germenetik usul va kontent-tahlil metodlaridan foydalanilgan. Bu metodlar ekologik inqirozning turli jihatlarini har tomonlama o'rganish imkonini beradi.

Ekologik inqiroz gnoseologiyasining transsendental tahlili shuni ko'rsatadiki, zamonaviy insonning tabiatga nisbatan munosabati Dekart davridan boshlangan sub'ekt-ob'ekt dioxotomiyasi asosida shakllangan. Bu yondashuvda tabiat inson aqli bilan bilish, o'rganish va o'zlashtirish uchun ob'ekt sifatida qaratiladi. Natijada inson tabiatdan ajralib, unga hukmronlik qiluvchi mavjudot maqomiga ko'tariladi. Bu gnoseologik asosning oqibati o'laroq, tabiat resurs manbai, inson ehtiyojlarini qondirish vositasi sifatida qabul qilinadi.

Tadqiqot jarayonida aniqlandiki, ekologik inqirozning transsendental asoslaridan biri – bu “progress” tushunchasining texnogen sivilizatsiya doirasida talqin etilishidir. Zamonaviy jamiyatda progress asosan moddiy-texnik taraqqiyot, iste'mol hajmining oshishi va tabiiy resurslarning intensiv o'zlashtirilishi bilan o'lchanadi. Bu yondashuv tabiat bilan uyg'un munosabatlarni emas, balki uning ustidan texnik nazoratni o'rnatishni maqsad qilib qo'yadi. Natijada insoniyat tabiatdan begonalashadi, uni faqat o'zlashtirish ob'ekti sifatida ko'radi.

Empirik ma'lumotlarning tahlili shuni ko'rsatadiki, so'nggi 50 yil davomida global iqlim o'zgarishi, biologik xilmaxillikning kamayishi, tabiiy resurslarning kamayishi, atrof-muhitning ifloslanishi kabi ekologik muammolar tobora keskinlashmoqda. Jahon meteorologiya tashkilotining

ma'lumotlariga ko'ra, 1880 yildan 2020 yilgacha global harorat 1,2°C ga ko'tarilgan, bu esa iqlim o'zgarishining tezlashayotganini ko'rsatadi. Turli mamlakatlarda o'tkazilgan tadqiqotlar ekologik inqirozning ijtimoiy, iqtisodiy va siyosiy oqibatlari tobora sezilarli bo'lib borayotganini tasdiqlamoqda.

Shuningdek, tadqiqot natijalariga ko'ra, ekologik inqirozning gnoseologik asoslaridan yana biri – bu dunyoni bilishda reduksionistik yondashuvning ustunligidir. Bu yondashuvda murakkab tabiiy tizimlar soddalashtirilib, ularning ayrim qismlari o'rganiladi, natijada tabiiy jarayonlarning yaxlitligi va o'zaro bog'liqligi e'tibordan chetda qoladi. Bunday reduksionizm tabiiy tizimlarning muvozanatini buzishga olib keladi, chunki inson faoliyati tabiiy jarayonlarning umumiy mantig'ini hisobga olmaydi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, ekologik inqirozning eng muhim gnoseologik sabablaridan biri – bu fanning qadriyatlardan ajratilishi, bilimning etik jihatdan neytral deb hisoblanishidir. Zamonaviy ilmiy paradigmadagi fakt va qadriyat qat'iy ajratilgan, bilish jarayoni etik mas'uliyatdan xoli deb qaratiladi. Natijada, ilmiy-texnik taraqqiyot jarayonida insonning tabiatga nisbatan mas'uliyati ikkinchi darajali masalaga aylanadi.

Ekologik inqiroz gnoseologiyasining transsendental va empirik tahlili orqali olingan natijalar ekologik muammolarni hal etishda kompleks yondashuvning zarurligini ko'rsatadi. Bu yondashuv nafaqat texnik-texnologik echimlarni, balki insonning tabiatga nisbatan munosabatini o'zgartirishni, yangi ekologik ong va ekologik madaniyatni shakllantirishni ham o'z ichiga olishi kerak.

Xulosa. Xulosa sifatida aytish mumkinki, zamonaviy global ekologik inqiroz sharoitida transsendental va empirik yondashuvlarning sintezi muammoning ham nazariy-falsafiy, ham amaliy jihatlarini to'liq qamrab olish imkonini beradi. Bu ikki yo'nalishning uyg'unlashuvi ekologik muammolarni kompleks o'rganish va samarali echimlar topish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Transsendental tahlil ekologik inqirozning ontologik, gnoseologik va aksiologik asoslarini ochib beradi. U inson va tabiat munosabatlarining aprior shartlarini aniqlash, insonning tabiatga bo'lgan munosabatining fundamental asoslarini tushunish imkonini yaratadi.

Empirik tadqiqotlar ekologik inqirozning real ko'rinishlarini aniq faktlar, raqamlar va statistik ma'lumotlar orqali namoyon etadi. Bu yondashuv orqali ekologik muammolarning haqiqiy ko'lamini, rivojlanish dinamikasi va oqibatlarini ob'ektiv baholash mumkin bo'ladi.

Transsendental va empirik yondashuvlar sintezi ekologik inqirozning kelib chiqish sabablarini har tomonlama tahlil qilish, uning ma'naviy-axloqiy ildizlarini va moddiy-texnik omillarini birga o'rganish imkonini beradi. Zamonaviy ekologik inqirozni tadqiq etishda transsendental va empirik yondashuvlarning uyg'unligi nafaqat nazariy, balki katta amaliy ahamiyatga ega. Bu sintez insoniyat va tabiat o'rtasidagi muvozanatni qayta tiklashning ilmiy asoslangan yo'llarini topishda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномаси. 29.12.2020 // “Халқ сўзи” газетаси, 2020 йил 30 декабрь.
2. Мамашокиров С., Усмонов Э. Баркарор таракқиётнинг экологик ҳавфсизлик масалалари. Т.: «Фан», 2009.
3. Мамашокиров С. Ваҳимами ёки ҳақиқат. Т.: “Иқтисод-молия” 2012.
4. Хохрина Е.Н. Философско-методологические проблемы выживания человечества в условиях развития глобального экологического кризиса. Самара; 2001.
5. Моисеев Н.Н. Взаимодействие природы и общества: глобальные проблемы. Вестн РАН. 1998;68(2):167-70.
6. Моисеев Н.Н. Человек и ноосфера. М.: Молодая гвардия, 1990.
7. Хессе В. Кризис индивидуальной и коллективной идентичности. Вопросы философии. 1994;(4):112-23.
8. Brown L.R., Wolf Y.U. Rethinking the Future. State of the World. 1988.